

MONOTEİZM, DUALİZM VE POLİTEİZM ARASINDA: ESKİ İRAN'DA TEOLOJİNİN EVRİMİ

Nevfel AKYAR*

E-mail: nevfelakyar@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2712-7576>

Citation/©: Akyar, N. (2024). Monoteizm, dualizm ve politeizm arasında: Eski İran'da teolojinin evrimi. *Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, 17, 145-170.

DOI Number: <https://doi.org/10.53112/tudear.1463476>

Öz

Ahura Mazda ve Zerdüş't teolojik anlamda İran tarihinde en önemli yeri işgal etmektedir. En son çalışmalar dikkate alındığında milattan önce birinci bin yılda veya öncesinde Zerdüş't'ün yeni dinini tebliğ etmesiyle birlikte ilk kez tanınmaya başlanan Ahura Mazda hem bilgeliğin hem de adaletin tecellisi olmuş ve kadir-i mutlak bir tanrı hüviyeti kazanmıştır. Kadim Aryanlar benzer ilahi varlıklara inansalar da bu özellikleri tek bir tanrıda tasvir etmemişlerdi. Zerdüş ise Gatalar'ında tek bir tanrıya yani Ahura Mazda'ya yalvarmaktadır. Zerdüş't sonrası da gerek önceki ilahi varlıkların tekrar Zerdüş'tî teolojide yer bulması gerekse Gatalar'ın ilahi varlıklarının yeni teolojik anlamlar kazanması sonucu bu durum politeizm, düalizm ve monoteizm arasında zaman içerisinde değişiklik göstermiştir. Teolojideki değişim bazen siyasi otoritenin dahliyle bazen de diğer dinlerin etkisi ile birlikte farklı yönlerde doğru eğilmiştir. Makalemiz, Zerdüş'tî kutsal metinlerinden ve araştırma sonuçlarından oluşan literatürün incelenmesine ve analiz edilmesine dayalı nitel bir çalışma olup "İslam öncesi İran'da Ahura Mazda'nın teolojik konumu zaman içerisinde değişmiş midir?" ve "İran dini algısı ve Ahura Mazda'nın konumu ne ölçüde değişiklik göstermiştir?" sorusu üzerine odaklanmaktadır. Amacımız bu sorunların tarih süreci içerisindeki muhtemel

* Dr. Öğr. Üyesi, Adıyaman Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, Dinler Tarihi Anabilim Dalı.

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. Makale en az iki hakem tarafından incelenmiş, Turnitin kullanılarak benzerlik raporu alınmış ve araştırma/yayın etiğine uygunluğu teyit edilmiştir.

Ethical Statement: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited. The article was reviewed by at least two referees, a similarity report was obtained using Turnitin, and compliance with research/publication ethics was confirmed.

cevaplarını araştırmak ve analiz etmektir. Ayrıca tarih içerisindeki değişimin nedenleri ve neden olduğu durumlar üzerine değerlendirmeler ve çıkarımlar yapmak hedeflenmektedir. Ahura Mazda ve dini anlayışın değişimini etkileyen faktörler ise çalışmamız sınırları dışındadır.

Anahtar Kelimeler: Dinler Tarihi, Teoloji, İran, Ahura Mazda, Zerdüş.

BETWEEN MONOTHEISM, DUALISM AND POLYTHEISM: THE EVOLUTION OF THEOLOGY IN ANCIENT IRAN

Abstract

In Iranian history, the figures of Ahura Mazda and Zoroaster occupy a pivotal position in theological terms. In light of the most recent scholarship, Ahura Mazda, who first became known after Zoroaster preached his new religion in the first millennium BCE or before, came to be regarded as the embodiment of both wisdom and justice and acquired the identity of an omnipotent deity. Although the ancient Aryans held similar beliefs about divine beings, they did not ascribe these characteristics to a single deity. In contrast, Zarathustra implores a singular deity, namely Ahura Mazda, in his Gathas. Following Zoroaster, the situation underwent a transformation over time, evolving from polytheism, dualism, and monotheism. This was due to the reincorporation of previous divine beings into Zoroastrian theology and the acquisition of new theological meanings by the divine beings of the Gathas. The evolution of Zoroastrian theology has followed a variety of trajectories, at times shaped by the actions of political authorities and at other times influenced by the tenets of other religious traditions. This article presents a qualitative study based on an examination and analysis of the extant literature on Zoroastrian sacred texts and research results. The question of whether the theological position of Ahura Mazda has changed over time in pre-Islamic Iran is of interest. This article focuses on the question of how the perception of Iranian religion and the position of Ahura Mazda have changed. The objective of this study is to investigate and analyze potential responses to these issues throughout history. Additionally, it seeks to evaluate and infer reasons for change throughout history and the circumstances it produced. However, the factors influencing Ahura Mazda and the evolution of religious understanding are beyond the scope of this study.

Keywords: History of religions, Theology, Iran, Ahura Mazda, Zoroaster.

Giriş

İran'ın bugünkü kimliğini oluşturan Aryanların bu topraklara milattan önce XX. yüzyılın ilk yarısından sonra geldiği düşünülmektedir. Söz konusu yerleşimciler muhtemelen proto-Hint-Aryan kültürüne ait geleneklerini İran içlerine getirdiler. Bugünkü Zerdüştilik etnik aidiyetten ziyade dünya görüşüne ve inanca dayanan ilk Hint-İran geleneğiydi. Hint ve İran Aryanları ayrışmadan önce muhtemelen Türkistan yakınlarında bir arada yaşamaktaydılar (Boyce, 1975a, ss. 3-10). Arkeolojik ve filolojik kanıtlar Hint-Aryanların yaklaşık MÖ 2200–1600 civarında Büyük Ural bölgesinden çıkarak birbirinden ayrıldığını göstermektedir (Kreyenbroek, 2012).

İran'a yerleşen Aryanların kadim teolojilerini anlayabileceğimiz sınırlı sayıda kaynak vardır. Bunlardan ilki Hindu kutsal metinlerinden en eskisi olan Vedalar'dır. Vedaların teolojisi bazı durumlarda İran'daki dini inancı desteklerken kimi durumda iki din arasında taban tabana zıtlık ifade eden olgular ortaya çıkmaktadır. Gatalar¹ ise kadim dini teoloji açısından en önemli kaynak konumundadır (Haugh, 1878, ss. 170-174; Moulton, 1911, s. 9; Boyce, 1990, s. 1; Hintze, 2015, s. 32; Alıcı, 2012, ss. 17-19; Rezi, 2014, ss. 15-16; Akyar, 2023, ss. 23-24 (Dipnot 11)). Muhtemelen Zerdüş't öncesinde bu iki dinin inaniş ve uygulamaları oldukça benzerdi. İki halkın en eski söylencelerinin benzerliği de dikkate değerdir (Dhalla, 1914, ss. 4-5). Zerdüş't öncesi teolojik ve pratik farklılıklar ise iki kavmin birbirinden ayrılması sonucunda değişen coğrafi ve kültürel şartlar nedeniyle oluşmuş olmalıdır (Yıldırım, 2012, ss. 90-91).

Zerdüş'ti kutsal kitabı Avesta ise farklı zaman ve bölgelerin inanişlarından oluşan derleme bir metindir. Hatta bazı bölümlerin bazı kısımları diğerlerinden daha eskidir. Yesna, Avesta'nın söz konusu en eski kısımlarını temsil ederken onun içindeki bazı ilahiler etimolojik olarak en kadim olanlardır. Gatalar olarak bilinen bu on yedi ilahi Zerdüş't'e veya onun en yakın müritlerine dayandırılır. En eski Zerdüş'tiliğin dayandığı iki çok sağlam gerçek vardır. Bunlardan ilki, Avesta'nın kendine ait bir dilinin (Avestaca) olması ve o dili konuşamayan İranlılar tarafından çok uzun bir süre korunup aktarılmış olmasıdır. İkincisi, Avestaca metinlerin İran imparatorluklarından çok farklı bir dünyayı yansıttığı gerçeğidir. Muhtemelen Doğu İran ve Orta Asya merkezli kabile temelli bir göçebe kırsal yaşamı temsil etmektedir. Avesta metinleri *daeua* olarak belirttiği kötü tanrılara tapanları *daevayasna*, Ahura Mazda'ya (E. Far. Ahuramazda, Part. Aramazd, Pehl. Ohrmazd/Hürmüz, OPers. Ormazd)² ibadet edenleri yani inananları *mazdayasna* olarak kategorize etmektedir. Çoğu

1 Avesta'nın en eski ilahilerinden oluşan "Gatalar" (Gatha) Sanskritçe kutsal metinler olan Vedalar'a ile yakın bir fonetik dilde yazılmıştır. Muhtemelen Zerdüş't veya onun haleflerince yazılmış olmalıdır. Ancak Gatalar, Avesta'da müstakil bir isimle bir araya getirilmemiş olup Yesna bölümünde 238 kıtalık 17 ilahi (Yesna, 27:13, 28-34, 43-51, 53) olarak yer almaktadırlar.

2 Genç Avesta'da *Mazda ifadesi Ahura Mazda* isminin ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir. Batı İran'da Auramazdâ şeklinde birleşik bir hal almış ve Orta Pers dilindeki kullanımı ise Ohrmazd'a dönüşmüştür.

akademisyene göre bu eski Avesta pasajları temel karakteristiği gereği doğru yorumlanamamaktadır (De Jong, 2015, s. 87).

Gatalar Zerdüş'tü daha çok tanrıya yakaran yardım isteyen bir insani yön ile betimlerken; Genç Avesta olarak tabir edeceğimiz daha sonraki bölümler ise, ona Ahura Mazda'nın yardımıcılığı, toplum önderliği ve kötü tanrı Angra Mainyu ve iblisleri ile savaşıma ve insanları onların zulmünden kurtarma gibi önemli vazifeler tayin etmiştir (Skjærvø, 2003, s. 161). Örneğin Yeşt ilahilerinden birinde Zerdüş'tü "Ahuna Vairya" duasını söyleyerek iblisleri geri püskürtmektedir (Yeşt, 19:80-81; Hintze, 2008, s. 46). Bununla birlikte İran dininden bahseden eski Yunan metinlerinde Zerdüş'te yer verilmez. Örneğin tarihçi Herodot ve Xenophon şaşkıncı bir şekilde İran inançları hakkında birçok bilgi derledikleri kitaplarında Zerdüş'ten hiç bahsetmemektedir (Huart, 1927, s. 170; Neffisî, 1387, s. 65). Ancak sonraki bazı klasik bilginler Zerdüş'tü Ahura Mazda'nın oğlu olarak tanıtmışlardır (Platon, 2010, 1:122A; Agathias, 1975, 2:24; De Jong, 1997, s. 251). Plutarkhos, Zerdüş'tü iyi güç ve kötü güç arasındaki düalist karşıtlık açısından betimlemektedir (De Jong, 1997, s. 253). Ammianus Marcellinus'a göre (1911, 23:6.33) Zerdüş'tilik Hindu inançlarından ortaya çıkmıştır (De Jong, 1997, s. 321). Müslüman yazarlar ise Zerdüş'tü İbrahimî dinlere has bir peygamber olarak görme eğilimindedirler (Yıldırım, 2010, ss. 23-24, 2012, ss. 109-110; Akyar, 2023, ss. 128-129).

Bildiğimiz kadarıyla İran'da kurulan Aryan krallıkları dinlerini başka milletler üzerine empoze etmemekteydi. Ahamenî Devleti çok büyük bir alanı kısa sürede ele geçirmesine rağmen buradaki halkın dini yaşayışlarına karışmamıştır. Hatta Büyük Kuruş, Babil'de Marduk Mabel'ini tekrar inşa ettirmiş, Kambuyza ve I. Dâryûş ise Mısır tanrılarına hürmet göstermişlerdir (Alıcı, 2019, ss. 17-18). Dinlerini başka milletlere yaymama geleneği diğer dinlerin inananlarına ve heretiklere karşı çoğu zaman baskıcı tutum sergilemiş olmasına rağmen Sâsânî Devleti'nde de devam etmekteydi. Sâsânî devlet adamları ve din adamları dinlerini diğer halka empoze etmek gibi bir faaliyete girişmemişlerdir. Bunun nedeni kadim dönemlerden beri Zerdüş'tiliğin bir propaganda dinî olmayışından gelmektedir. Evrensel bir din hüviyetinde olmasına rağmen Zerdüş'tilik bütün insanlığın kurtuluşundan ziyade, fethedilen yerlerde siyasi hakimiyet kurmaya daha çok özen göstermekteydi. Mary Boyce (1982, ss. 189-190), bunun dinin temizlik ve saflık ile ilgili hükümlerinden kaynaklandığını dile getirmektedir. Zamanla Zerdüş'tiliğin ağır temizlik kurallarının bu kurallara uygun olmayan yaşantılarıyla İranlı olmayan halkların dine davet edilmesine engel oluşturduğunu iddia etmektedir. Temizlik yasaları bu dinin İran coğrafyasının dışına çıkmasına izin vermemiş olmalıdır (Akyar, 2023, ss. 236-237).

Bu çalışmanın temel konusu İran'ın kendine özgü tanrısı Ahura Mazda ve ona bağlı teolojinin değişimi üzerinedir. Çalışmada İran'ın teolojik yapısını en başından sonuna inceleyerek ve tahlil ederek İran'da Ahura Mazda'nın ve teolojinin geçirdiği değişimin niteliği ile ilgili mantıksal çıkarımlar yapmak hedeflenmiştir. Bu nedenle tam bir ayırım yapmak söz konusu olamasa da İran'daki teolojik gelişmeler monoteizm, dualizm ve

politeizm perspektifinden ele alınacaktır. Başlıca kaynaklarımız Vedalar, Gatalar ve Pehlevi Metinler, Kral Kitabeleri gibi ilk elden kaynaklar olup bunların ilgili ifadelerini mantıksal çıkarımlar yaparak yorumlamaya ve daha önce araştırmacılar tarafından yapılan yorumları değerlendirmeye çalışacağız.

1.2. Eski İnan Krallıkları

İnan'daki en eski Aryan Devleti olan Medlerin dinî inanışları tam olarak bilinmemektedir. Bununla birlikte Med Dönemi'ne ait bir âteşkede kalıntısı günümüze ulaşmıştır (Stronach, 1984, ss. 479-480). Buradan yola çıkarak onların Mazdeizm benzeri bir kültü benimsediklerini dolayısıyla Ahura Mazda ile bağlantılı bir inanca sahip olduklarını söylemek mümkündür (Rawlinson, 1959, s. 420). Yunan tarihçi Herodot (2019, 1:107) Medlerin dinleri hakkında daha kapsamlı bilgiler aktarmaktadır. Onun Medler hakkında aktardığı haoma ve kurban ayinleri, ateş sunuları, libasyon ritüelleri yukarıdaki görüşleri bir nevi doğrulamaktadır (Boyce, 1982, ss. 19-20; Rawlinson, 1959, ss. 60-67; Akyar, 2023, s. 12).

Medlerden sonra İnan'a hâkim olan Ahamenîler de benzer bir teolojiye sahip olmalıdır. Çok tanrıcılık açısından Perslerin Zerdüşti teolojii kabul edip etmediği hususu uzun zamandan beri tartışılan bir konudur (Boyce, 2011a; Moulton, 1926, ss. 39-60). Yerel halk açısından dönem dönem farklı inançların değişiklik gösterdiği söylenebilir. Sarayda ise hükümdarların inancı da farklı açılardan değerlendirilebilir. Örneğin Ahamenî Devleti'nin kurucusu II. Kuruş'un Babil'deki silindir yazması Marduk ve diğer Babil tanrılarının övüldüğü bir metindir. Buna göre Kuruş diğer dinlerin tanrılarını onlara ibadet edecek ve yakaracak kadar müsamahakardı (Eilers, 1974, ss. 25-34). Bu metin Kuruş'un Babil'i ele geçirmesi sonrasında yazılmıştır (Simonin, 2012). Politeist dinler açısından fethedilen bölgelerin tanrılarını gösterilen saygı alışıldık bir durum olsa da tek tanrılı bir inançta bu durum genel olarak mümkün değildir. Bu nedenle en azından kraliyet çevresinin politeist bir teolojii benimsediğini söyleyebiliriz. Ancak Boyce'a göre (2011a) Kuruş'un fethettiği çok sayıda memleketin kadim halklarına kendi dini inançlarını empoze etmesi açıkça imkansızdır. Buna göre Kuruş'un etnik inançların revaçta olduğu bir dönemdeki bu davranışı inanç eksikliğinden değil de diplomatik pragmatizmden kaynaklanmış olmalıdır. Bununla birlikte Ahura Mazda'yı Aryanların tanrısı olarak kabul etmesi de önemlidir (Boyce, 1982, ss. 64-65; Alıcı, 2019, s. 19).

Ahamenî hükümdarı I. Dâryüş (MÖ 610-570) kitabelerinden bu dönemde Ahura Mazda kültürünün etkinliğine dair güçlü kanıtlar bulunduğunu söyleyebiliriz. Mazda adı MÖ VIII. veya VII. yüzyıldan itibaren Asur ve Akad kaynaklarında yer almaktadır. Batı İnan'da Ahura Mazda'ya yapılan en eski atıf "as-sa-ra ma-za-aş", muhtemelen MÖ VIII. yüzyıla ait bir Asur metnindeki tanrılar listesinde görünür (Boyce, 2011b; Kreyenbroek, 2012). Ancak Behistun yazıtlarında Ahura Mazda'yı -Zerdüşti'nin Gatalar'ı dışında- ilk kez ve güçlü bir şekilde en yüce tanrı olarak görsek de "diğer tanrılar"a da yapılan atıflar kafa karıştırıcıdır

(Schmitt, 1991, s. 70). Bununla birlikte yazıtlarda Ahura Mazda ile anılan diğer tanrıların isimleri verilmez (Schmitt, 1991, ss. 70-71 (IV 59-61, 61-67)). Bu kullanım, Zerdüşt'ün Gatalar'daki "Ahura Mazda ve öteki Ahuralar" kullanımına paraleldir (Yesna, 30:9, 31:4; Boyce, 2011b). Kral yazıtlarından hiçbirinde Zerdüşt'e ve diğer bazı Zerdüştî figürlere dair hiçbir atıf yapılmamış olması da dikkat çekicidir (Rawlinson, 1959, ss. 420-421). Bununla birlikte Ahura Mazda'nın yok edici, cezalandırıcı vb. yönüne atıf yapılması da Zerdüştî metinlerde asla görülmeyen bir olgudur (Schmitt, 1991, s. 72 (4:76-80)). Bazı araştırmacılara göre Ahamenî Sarayı'nın birçok yerinde Zerdüştî Fravahar sembolünün var olması kralların Ahura Mazda'ya tapındığının bir işaretidir (Skjærvø, 2011, ss. 228-233; Tolman, 1908, ss. 8-36; Alıcı, 2019, ss. 18-19). Ahamenî yazıtları ise Ahura Mazda'nın tek olmasa da en güçlü ilah olduğuna inanıldığını göstermektedir. Bu durumda Pers Sarayı'nda ya da daha geniş anlamda İran'da Zerdüşt öğretisi dışında var olan bir Ahura Mazda kültünden bahsetmek mümkündür. Yukarıdaki varsayımların doğruluğu kabul edilirse Ahura Mazda adının Zerdüşt'ten önce bir dönemde ortaya çıkmış olabileceği ya da Zerdüşt sonrasında Zerdüştî olmayan Mazdeist fraksiyonların var olduğu söylenebilir.

Ahura Mazda'nın ilk kez Gatalar'da yer alıp almadığı konusu net değildir. Zerdüşt öncesinde "Hint-İran döneminde Medhâ tanrısına tapıldığı ve Zerdüşt'ün Ahura Medhâ olarak bu adı kullandığı" teorisi kanıtlarla desteklenmemektedir. Daha sonraki İran kültürlerinde Ahura Mazda adından türeyen isimlerin ortaya çıkışı, Zerdüşt öncesi dönemlerde İran'da ortak bir Mazda kültürünün varlığının kanıtı olarak alınamaz (Kreyenbroek, 2012).

Dâryûş'un Nakş-ı Rüstem'deki mezar kapısının üzerindeki heykelde ateş ibadeti resmedilmiştir. Zerdüştîlikte ibadetler bir ateşin önünde, güneşe dönük veya aya dönük olarak yapılırdı. Dâryûş'un bir Zerdüştî gibi ibadet ettiğini söyleyebiliriz (Boyce, 1982, s. 114). Bu sahnede dikkat çekici unsurlar Ahura Mazda çevresindeki altı Ameşa Spenta'yı yansıtacak şekilde gruplandırılmış altı asil pers savaşçısının Dâryûş'un mezarı etrafında konumlandırılmış olmasıdır (Boyce, 2011a). Bunun dışında Dâryûş yazıtlarında belirgin bir Zerdüştîlik bulmak oldukça zordur. Dâryûş, Zerdüşt'ün Tanrısı Ahura Mazda'ya yalvarır ancak Ahura Mazda çok tanrılı eski İran dinin de önemli bir tanrısıdır. Dâryûş'un ona ve diğer tanrılara birlikte hitabı Zerdüştîliğe aykırıdır. Ayrıca diğer ilahi varlıklar için kullandığı kelime, "baga" Avesta'da nadiren geçmektedir. Zerdüştî ilahi varlıklar için kullanılan terimlerin eksikliği yani Spenta Mainyu, Angra Mainyu ve Zerdüşt'ten bahsedilmemesi (Schmitt, 1991) teolojik farklılığa ve Dâryûş Dönemi'nin çok tanrıcılığına en bariz delillerdir.

Söz konusu iddialara karşı iddialar da güçlüdür. Boyce'a göre (1982, s. 119) Zerdüşt'ün tek tanrıcılığı ile Dâryûş'un tek tanrıcılığının aynı olmayabileceği göz ardı edilmemelidir. Ayrıca Avesta'nın çok sonraları derlendiği ve dil dağarcıkları arasındaki dönemsel değişim de göz ardı edilmemelidir (Boyce, 1982, ss. 122-123). Sâsânî Dönemi'nin meşhur din adamı Kerdîr'in, cenneti bayân gâh yani "bagaların yeri" olarak adlandırması bununla birlikte

Bayân Yašt “Bagaya tapınma” ilahisinin Zerdüşti literatürdeki varlığı aksi delillerdir. Ayrıca Zerdüşťün adı hiçbir Sâsânî yazıtında da geçmemekle birlikte Angra Mainyu yerine kötülük için “Drug” terimi daha çok tercih edilmektedir. Ancak Boyce’a göre (1982, s. 83) “diğer tanrılar” ifadesi için (Schmitt, 1991, s. 4/61), Aməša Spentalara atıfta bulunulduğu iddiası çok ikna edici değildir (Gershevitch, 1964, ss. 16-18). Olumlu açıdan Ahura Mazda ve arta/aša’ya tekrar tekrar vurgu yapılması ve yazıtların Zerdüşti etiğine uygun tavrı Zerdüşti ahlaki teolojisiyle tamamen uyumlu olduğunu göstermektedir (Boyce, 2011a).

Dâryûş sonrasında Ahura Mazda’nın yanındaki diğer tanrıların isimlendirilmeye başladığı görülmektedir. II. Erdeşir yazıtında Ahura Mazda, Anâhitâ ve Mithra’nın bulunması onların Ahura Mazda kadar olmasa da tekrar güçlendiğini göstermektedir.³ Yine Persepolis’teki geç Ahamenî yapısı “Frâdadâra” Tapınağı’nda Yunanca bir adak yazıtında (muhtemelen Selevkos Dönemi’nde yer almaktadır) “Zeus Megistos” yani Ahura Mazda, Mithra ve Anâhitâ olduğu varsayılan diğer iki tanrıyla birlikte anılmaktadır (Boyce, 2011b).

Selevki ve Arsakid (MÖ 250 - MS 226) (Part, Aşkânî) Dönemlerinde de politeizmin İran içlerinde oldukça nüfuz kazandığına şahit olunmaktadır. Mithra, Anâhitâ ve diğer tanrılar adına açılan mabetler ve üç Arsakid hükümdarının Mithra’ya atfen Mithradates ismini alması bu durumun önemli göstergeleridir (Skjærvø, 2007, ss. 151-153; Alici, 2019, s. 22; Altungök, 2015, ss. 21-22). Bu dönemde Helenizm etkisiyle Zeus’un Ahura Mazda, Helios’un Mithra ve Heracles’in ise Verethraghna ile karşılaştırıldığı görülmektedir (Brosius, 2006, ss. 125-135; Alici, 2019, ss. 22-23). Ayrıca Babil ve Anadolu gibi Ahamenî Dönemi’nde ele geçirilen bölgelere ait teolojik unsurlarının da İran içlerinde ve sınırlarında etkili olmaya başladığı söylenebilir (Colpe, 1983, s. 827).

Arsakid Dönemi’nin teoloji bilgisine vakıf olmasak da çok tanrılı bir inanışa sahip oldukları iddia edilebilir. Arsakid hükümdarları tıpkı Ahamenîler gibi halkın dini inanç ve ritüellerine karışmamayı tercih etmekteydiler. Arsakid Devleti’nin dini çoğulculuğa müsamahakâr tavrı İran içerisinde birçok farklı teolojinin oluşmasını da beraberinde getirmiştir. Sınırları içerisindeki Yahudi, Hristiyan ve paganlar inançlarının gereklerini yerine getirebilmekteydi (Brosius, 2006, ss. 125-126). Ancak Arsakid hükümdarı I. Balâş’ın (Vologeses) (51-76/80) Avesta’nın yazıya dökülmesindeki çabası Arsakidlerin İran teolojisi ile bağlarının da kuvvetli olduğunu göstermektedir (Skjærvø, 2007, s. 108; Alici, 2019, s. 22). Bu dönemde ateş kültünün ve Âteşkedelerin önemli bir konumda olduğuna dair Charakslı İsidor’un (1914, s. 9 (böl. 11)) aktarımları mevcuttur (Akyar, 2023, ss. 14-15).

1.3. Sâsânîler

Sâsânî Devleti Anâhitâ Tapınağı’nın rahipleri tarafından kurulmuştur (Akyar, 2023, ss. 13-14). Ahamenî Dönemi’nden beri hükümdarlar kültün senkretik karakterini zaman zaman

³ “...Ahuramazda, Anahita ve Mithra beni ve binamı kötülüklerden korusun.” Bkz. Lecoq, (1997, s. 274 (A2 Sd (3-4)))

Zerdüşti unsurların gücünü dengelemek için kullandılar (Milani, 2013, s. 48). Bu dönemde ise çoğulcu dini teolojinin önüne geçme çabaları görülmektedir. Örneğin Sâsânî Dönemi'nin bilinen ilk büyük din adamı Hîrbedan-ı Hîrbed Tenser, din ve devlet otoritesini birleştirmek ve diğer dini akımları ıslah etmek için çabalamaktadır (Boyce, 1968, ss. 33-34). Bunun en önemli nedeni teokratik bir devlet rejimi oluşturmaktır. Tek bir dini yapı oluşturmak isteyen Tenser ve sonraki din adamları daha önceki dönemlerde gelişen heterodoksi ile baş etmek zorundaydı. Ne var ki eskilerden kalma politeist teoloji bir şekilde devam etmekte direniyordu (Daryae, 2009, s. 106; Akyar, 2023, s. 21).

Zerdüşti teoloji ilk bakışta düalist veya monoteist bir görünüme sahip olsa da yüce tanrı Ahura Mazda'nın yanında Spenta Mainyu, Aşa Vahišta ve Vohu Manah gibi ilahi varlıklara ve Angra Mainyu ve Daevalar gibi kötü güçlere yer vermektedir (Yesna, 30). Gatalar ile Genç Avesta arasındaki temel teolojik fark Zerdüş'tün reddettiği ilahi varlıkların tekrar dini kabul görmelerinden kaynaklanır. Avesta'nın bir bölümü olan Yešt'in ilahileri bunun en bariz örneklerini oluşturur (Christensen, 1367, ss. 62-63; Akyar, 2023, s. 83).

Ahura Mazda'nın yedi yardımcısı vardır. Gatalar'da da bahsi geçen bu ilahi varlıklara yedi ölümsüz (Heptad) veya kutsal ölümsüzler (Aməša Spenta) denilmektedir. Sırasıyla Spenta Mainyu/Ahura Mazda (Kutsal Ruh/Bilgeliliğin Efendisi İnsanla ilişkilidir.); Vohu Manah (Wahman; sığır ve faydalı hayvanlar ile ilişkilidir.); Aşa Vahišta (Ardwahišt; ateş ile ilişkilidir.); Kšatra Vairya (Şahrewar; gökyüzü ve metaller ile ilişkilidir.); Spenta Ârmaiti (Spandarmad; Dünya ile ilişkilidir.); Hauruatât (Xordād, Hordād; su ile ilişkilidir.); Ameretât (Amurdād, bitkiler ile ilişkilidir.). Yedi ölümsüz ilahi varlığın karşısında Angra Mainyu ile birlikte yedi şeytani varlık bulunur. Başlangıçta Ahura Mazda panteonun en üstünde iken daha sonraları Spenta Mainyu ile eş bir seviyeye gelmiş ve bu ikisi arasındaki ayrım artık anlaşılabilir bir hal alarak ikisi özdeş kabul edilmiştir. Bu, aynı zamanda Ahura Mazda'nın Angra Mainyu ile aynı mertebeye gerilediğini göstermektedir. Böylece Ahura Mazda ve Angra Mainyu düalistik bir teolojinin iki çok bilindik gücünü oluşturmuştur (Kreyenbroek, 2012).

2. Gatalar'ın Tek Tanrısı?

2.1. Ahura Mazda İnançının Kökeni

Zerdüştilik, Zerdüş'te ortaya çıkmış bir din değildir. Bu iddianın dayanakları arasında Hindistan ve İran kadim dillerinin edebi ve fonetik benzerliği başı çekmektedir. Kadim İran metinleri ile Sanskrit metinleri arasındaki dil birliği iki bölgenin teolojilerinin ortak bir kökene dayandığını göstermektedir. Bir diğeri Zerdüş'tün Gatalar'ının sıfırdan bir teoloji oluşturmaktan ziyade eski teolojiyi eleştirmiş ve bunu ıslah etme yoluna gitmiş olduğu gerçeğidir. Ayrıca Zerdüş'te sonrasında daha önceki veya Zerdüş'ti olmayan çağdaş inanışların Avesta'nın yeni bölümlerinde tekrar karşımıza çıkması da bu iddiayı önemli ölçüde desteklemektedir (Boyce, 1975a, ss. 90-100; Skjærvø, 2005, ss. 10-14; Alıcı, 2012, s. 23). Bununla birlikte "Ahura Mazda, Spitâma Zerdüş't'e söyledi" benzeri kalıp ifadelerinin

belirgin bir şekilde Genç Avesta bölümlerine sonradan eklenmiş olması (Boyce, 2011b) da Ahura Mazda adının Gatalar dışındaki Aryan inanışlarında yer almamış olabileceğini gösterir.

Zerdüş'tün öğretisini iyi anlayabilmek için Gata ilahilerine bakmak en doğrusudur. Ancak bu metinlerin kolay anlaşılmayan muğlak bir yapısı olduğunu da göz ardı etmemek gerekir. Gatalar Zerdüş'tün eski geleneğe şiddetli bir şekilde karşı koyduğunu göstermektedir (Mehr, 1991, ss. 2-10). Kadim Aryan ruhbanları olan Kavi ve Karapanlara karşı sert tavrı bu düşünceyi doğrulamaktadır (Yesna, 32:14; 46:11; 48:10; Tarlan, 1935; "The Gathas", 1887). Diğer taraftan Zerdüş'tün bir ritüel rahibi (Zaotar) olması (Yesna, 32:13; 50:5-6; 51:8; 33:6; 41:5-6; Kellens, 2015, s. 48) onun kadim dini teolojii tamamen dışlamayıp islah etmek istediğinin de delili olabilir. Bazı Zerdüş'tî teologlara göre Zerdüş't, kadim Aryanların eski monoteist teolojilerini ve bu teolojii ihtiva eden kavramları eski anlamlarıyla tekrar yürürlüğe koymuştur (Dhalla, 1914, ss. 11-18; Masani, 1968, ss. 33-35; Alıcı, 2012, ss. 29-30). Ancak Gatalar'da adı ve iması geçen ilahi varlıklar Zerdüş'tün kâmil manada tektanrıci bir teoloji oluşturmamış olabileceğini göstermektedir (Alıcı, 2012, s. 30).

Zerdüş't tanrıyla dertleşen bir matran yani "Peygamber-Rahip"tir (Yesna, 33:6). Bu nedenle yeni bir teoloji oluşturmak yerine dinde reform yaptığını düşünmek daha mantıklıdır. Ancak bu durumda Ahura Mazda'nın önceki mitolojideki yeri tartışma konusu olacaktır. Burada "Vedalarda bulunmayan bir tanrı olan Ahura Mazda'nın Zerdüş't öncesi İnan teolojisinde var olup olmadığı" sorusu dikkate değerdir. Bazıları onun Vedalar'ın isimsiz yüce Asurası olduğunu iddia etmekteyse de buna dair bir kanıt bulunmaz (Boyce, 2011b). Ahura Mazda'yı oluşturan iki kelime Gatalar'da ve Avesta'da genellikle (bazen Mazda Ahura) birlikte kullanılır. Ahura (Vedalarda Asura) grubu tanrılardan olan Mithra ve Varuna eski İnan'da bu iki ismi birlikte kullanan yegâne tanrılarıdır. Gatalar'daki anlamıyla Ahura Mazda, Vedik Varuna'nın aynı özelliklerini barındırmaktaydı. Ahura terimi yüceliği ifade ederken Mazda bilgeliğe atfen kullanılmış olmalıdır.

Zerdüş't'e göre Ahura Mazda mükemmel bir Ahura'ydı. Bu Gatalar'da "*Sen en kudretli Ahura ve Bilge olansın*" (Yesna, 33:11), "*Bilge Olan ve (diğer) Ahuralar*" (Yesna, 30:9, 31:4) ifadeleriyle belirtilir. Bu ifadeler ile karşılaştırılabilecek en uygun Rig Veda tanrısı ise Varuna'dır. Rig Veda'da Varuna için "*bilge olan*" Asura (Rig Veda, 1:41.1, 8:83.2, 1:25.20; Doniger, 1981) ve "*bilge Asura*" (Rig Veda, 1:24.14, 5:71.2) ifadeleri ve imaları bulunur (Kuiper, 1976). Diğer taraftan suların oğlu olarak bilinen güçlü Hint-İnan tanrısı Apam Napât'ın Varuna ile ortak sıfatlara sahip olması ve güçlü tanrısal etkisine rağmen Zerdüş'tî teolojiden -birkaç Yeşt ilahisindeki imalar dışında- tamamen yok olması Ahura Mazda'nın zaferi olabilir. Mary Boyce'a (1975a, ss. 47-52) göre Apam Napat Varuna'nın bir unvanı olmalıydı. Ahura Mazda'nın Zerdüş'tün Gatalar'ı ile birlikte en tepede yer bulması bu ikisinin teoloji içerisinde kaybolmasını açıklayabilir gibi görünüyor.

Vedik metinlerin ikiz Asuraları, Mitra ve Varuna çoğunlukla bir arada zikredilir.⁴ Bununla birlikte tarihsel ve etimolojik anlamda Vedalara en yakın Avesta metni olan Gatalar, Ahuraları övmesine rağmen ne Mithra'dan ne de Varuna'dan bahseder. Yukarıda Ahura Varuna'nın zamanla Ahura Mazda'ya dönüştüğüne yönelik iddialardan bahsedildi. Ancak Varuna-Mazda değişimi yaşanmış olsa da Ahura Mithra pek ala Gatalar'da yer almalıydı. Gatalar'ın tek tanrıca bir yapı arz ettiği göz önünde bulundurulduğunda bir tek Ahura Mazda'nın kadiri mutlak olarak yer alması tabii ki kabul edilebilir. Ancak Ahura Mazda'nın sadece Varuna'nın özelliklerini yani bilgeliğini değil Mithra'nın da özelliklerini aldığını gözden kaçırmamak gerekir.⁵ Etimolojik olarak tartışılabilir fakat sadece Varuna'nın Mazda'ya tekamülünü değil de Ahura Mithra-Varuna'nın zaman içinde Ahura Mazda'ya dönüşerek tek tanrı formunu aldığını savunmak daha gerçekçidir.

Ahura Mazda'nın, Aşa'nın kozmik yasasını (adalet, iyilik vb.) sürdürmesi ve bilgelik ile özdeşleşmesi bu benzerlik açısından dikkate değerdir. Bazı Gata ilahileri Vedik Mitra ve Varuna'nın belirgin özelliklerinin ikisini birlikte Ahura Mazda'ya atfetmektedir. Örneğin "...iyi doğaüstü güce sahip (maya-), Aşa'nın eşlik ettiği gayretli tanrı..." (Yesna, 41:3), "Her şeyi bilen Mazda Ahura..." (Yesna, 45:3) "...Her şeyi gözeten Ahura..." (Yesna, 45:4), "...ey ileriye gören..." (Yesna, 33:13), "...senin aldatılamaz bilgeliğin..." (Yesna, 43:6) ifadeleri Vedik ikizlerin özellikleriyle oldukça örtüşmektedir. Bununla ilgili olarak Gatalar'ın Vedaların Mitra-Varuna'ya yakarışlarını içeren yedinci kitabın ilahileri (Bkz. Rig Veda, 7:60, 61, 62, 63, 64, 65, 66) ile benzerliğini de göz önüne almak gerekir. Tabii ki söz konusu iki ilahi metnin karşılaştırmalı olarak incelenmesi ve analiz edilmesi başka bir çalışmanın konusudur.

2.2. Ahura Mazda'nın Kimliği

Ahura Mazda, Gatalar'ın (Yesna, 44) gözetleyen ve her şeye gücü yeten yüce tanrısıdır. Onun yardımı istenir çünkü dünya düzeni daævaya (iblislere) tapan kötüler tarafından alt üst edilmiştir (Kreyenbroek, 2012). Zerdüş't'e göre "Ahura Mazda bilge, iyiliksever ve saf iyidir. Her şeyi o yaratmıştır" (Yesna, 31:11). Aşa'nın hem yaratıcısı hem de koruyucusu hem de sürdürücüsüdür. Daha önceki metinlerden farklı olarak Gatalar'a göre o yaratılmamıştır; tek Tanrıdır.⁶

Gatalar'a bakıldığında Angra Mainyu, Ahura Mazda'nın karşıtı olmayıp aslında Spenta Mainyu'nun karşıtıdır. Ahura Mazda bu iki ilahi varlığın üzerinde emirleri koyan ve düzeni

⁴ Gatalar'ın ikiz ruhları iyi ve kötüyü temsil eden Spenta Mainyu ve Angra Mainyu bu durumdan farklıdır. Bkz. Yesna, (30:3-5).

⁵ Mithra'nın özelliklerini Ahura Mazda'ya atfeden Gata metinleri için bkz. "...Elbette o, ey Doğru, kutsal olan, ruhuyla herkesin ihlalini gözeten..." Yesna, (44:2).

⁶ "Seni düşüncelerimle tanıyorum, ey Mazda, sen ilksin (aynı zamanda) sonuncusun. Sen Vohu Manah'ın Babasisin; Seni gözlerimle idrak ettiğimde, Sen Hak'ın (adaletin) gerçek Yaratıcısının (Aşa) ve hayatın eylemlerini yargılayan Rab'sin." Yesna, (31:8) ve ayrıca bkz. Yesna, (45:4, 6).

sağlayan tanrıdır (Yesna, 44:15; Haugh, 1870, ss. 300-311; Zaehner, 1961, s. 45). Spenta Mainyu'nun görevi yaratımlara aracılık etmektir. O, ilahi bir varlıktan ziyade Ahura Mazda'nın yaratma eylemlerini gerçekleştirmesini sağlayan aktif ilke olarak görülebilir (Yesna, 43:6, 33:6, 44:7, 31:3, 51:7). Aynı şekilde Angra Mainyu da kötülüğü temsil eden temel ilke olabilir (Alıcı, 2012, ss. 55-60). Ahura Mazda ile Spenta Mainyu arasındaki ilişki batılı araştırmacılar tarafından Hristiyan inancındaki Tanrı ve Kutsal Ruh arasındaki ilişkiye benzetilmektedir. Hristiyanlığın bu inancının Zerdüştî kökenine dair iddialar hali hazırda geçerlidir (Boyce, 1979, ss. 19-23; Alıcı, 2012, s. 56). Avesta'nın daha genç bölümlerinin aksine Ahura Mazda tek güçtür ve ona denk kötü bir ilahi varlık bulunmaz. Gatalar sonrasında Ahura Mazda'nın mevkisini terk ederek Spenta Mainyu ile birleştiği ve Angra Mainyu'nun karşısında yer aldığı görülmektedir (Yeşt, 10:1-08; "The Bundahish", 1880, s. 1.3; Zaehner, 1961, s. 146; Alıcı, 2012, s. 58). Oldukça muğlak olan Gata ifadelerinden bazıları (Yesna, 30:3-6, 45:2) da Ahura Mazda ile Angra Mainyu'yu birbirlerinin dengi veya aynısı olarak yorumlamaya müsaittir. Ancak bu pozisyon bütün Gata ilahilerinin hepsinde korunmaz.

Tek tanrıcılık fikri kadar güçlü olmasalar da bazı Gata ilahileri Ahura Mazda çok tanrılı bir panteonun en yüce tanrısıymış izlenimi vermektedir. Örneğin "...ey Mazda ve siz diğer Ahuralar..." (Yesna, 30:7, 31:4) ifadesi Ahura Mazda'nın benzer ilahi güçlerin başı olarak inanıldığı izlenimini vermektedir. Bu Zerdüşt'ün tek tanrılı bir din getirdiği iddiasını zora düşürmektedir. Bundan başka Ahura Mazda'nın yaratma eyleminde diğer ilahi varlıklardan yardım aldığına dair ibareler bulunur. Birbirine zıt iki ruhun var oluş sürecindeki aktif rolü "...ve bu ikiz ruhlar bir araya geldiklerinde başlangıçta hayatı ve ölümü yarattılar..." (Yesna, 30:4) Ahura Mazda'nın yaratmada başka ilahi varlıklardan yararlanıp yararlanmadığı hususu tek tanrı fikri açısından problematik bir durum oluşturur. Diğer taraftan iyi varlıkların ve kötü varlıkların yaratımlarının farklı ilahi varlıklar tarafından paylaşılmış olması da düalist bir teolojii çağrıştırmaktadır (Alıcı, 2019, ss. 44-45). Ancak bu ilahi varlıkların soyut kavramlar ile ifade edilmesi onların Ahura Mazda'dan ayrı olmadıkları bilakis onun sıfatları olabilecekleri düşüncesini akla getirmektedir.

Gatalar Ahura Mazda'ya yardımcı ilahi varlıklar tayin etmiştir. Bunlar, Ahura Mazda'nın ilahi tezahürü ve tecellisi olarak tarif edilebilecek Spenta Mainyu ile birlikte yedi meleksi varlıktır. Spenta Mainyu dışındaki altısı Ameşa Spentalar olarak adlandırılır. Gatalar'da Ahura Mazda Aşa'nın ve Vohu Manah'ın babası aynı zamanda Ârmaiti'de onun kızıdır (Yesna, 31:8, 44:3, 45:4, 47:2). Zerdüşt Ahura Mazda'dan isteklerinde genellikle Ameşa Spentalara başvurur. Bunlar bazen adalet, bağışlayıcılık ve bilinmeyenin öğretilmesi bazen kötü güçlerle baş edebilme gücüdür (Yesna, 29:10, 28:1, 28:11, 47:5, 48:2, 33:6).

Gatalar, Ahura Mazda ve diğer ilahi varlıkları somut değil soyut olarak betimler. Bu durum Persler hakkında bilgi veren Yunan yazarlarca da doğrulanmaktadır. Herodot'a göre (2019, s. 1:131) Persler Zeus'un (Ahura Mazda) resmini, heykelini ve hatta sunak ve tapınağını yapmazlardı. Bu Yunanlılardan farklı olarak İran'da Tanrı algısının antropomorfik

olmamasından kaynaklanmış olabilir. Benzer şekilde şimdiye kadar erken Ahemenî Dönemi'nde Ahura Mazda'nın temsillerine dair bir kayıt yoktur.⁷ Bununla birlikte, I. Serhas Dönemi'nde Pers ordusuna eşlik etmek için beyaz atların çektiği boş savaş arabası, Ahura Mazda'nın Pers Dönemi'nin başlarında bir temsiline olmadığını göstermektedir (Herodotos, 2019, 7:40; Xenophon, 1897, 8:3.12; Curtius Rufus, 1946, 3:3.11). Ahura Mazda'yı temsil eden imgelerin kullanımı muhtemelen MÖ V. yüzyılın sonlarında batı satraplıklarında başlamıştır. Buna dair ilk edebi referans II. Erdeşîr Dönemi'ne aittir. Batı Anadolu'daki Sardis antik kentinde 1974'te bulunan bir Yunanca yazıtta "Kanun koyucu Zeus-Baradatas" için MÖ 365 yılında II. Erdeşîr tarafından bir heykel diktirildiği belirtilmektedir (Briant, 2002, ss. 677-678). Albert de Jong (1997, s. 350), Sâsânî ruhbanlarının Ahemenî Dönemi'nde yapılan tanrı tasvirlerinin yok etmiş olabileceğine dair iddiayı dile getirmektedir.

Yunan etkisi öncesinde heykel ve tanrı imgesinin bulunmadığına dair deliller. Zerdüş'tün Gatalar'ıyla da uyuşmaktadır. Gatalar'ın dilinin muğlak olmasının bir nedeni de ilahi varlıkların soyut çağrışımları barındırmasıdır. Ahura Mazda bir antropomorfi tanımlamadığı gibi kadir-i mutlak bir gücü ortaya koymaktadır. Spenta Mainyu (Kutsal Ruh) ve Ameşa Spentaların isimlerinin anlamları⁸ tamamen soyut kavramlardan oluşmaktadır. Bu durum onların somut imgelerle tasvir edilmesinin önüne geçtiği gibi Herodot'un⁹ aktardığına göre de buna iyi gözle bakılmıyordu. Muhtemelen dinen de yasaklanmıştı. Delillere bakarak soyut tanrı fikrinin Zerdüş't ile olgunlaştığını kabul edersek yine Gatalar'dan yola çıkarak bu soyut tanrının her şeyin yaratıcı kadir-i mutlak bir tek tanrı olduğunu iddia edebiliriz.¹⁰ Yani Zerdüş't çok tanrılı dini ıslah ederek Ahura Mazda etrafında yeniden şekillendirmiş olmalıdır.

7 Önceden Avrupalı bilim adamları tarafından Ahura Mazda'ya ait bir temsil olarak kabul edilen erkek figürlü kanatlı sembolün kraliyet "xvarənah"ını temsil ettiğini artık biliyoruz.

8 Ameşa Spenta adları şu şekilde çevrilebilir. Vohu Manah/Vahman "İyi Amaç"; Aša Vahištā Ardvažišt "En İyi Doğruluk"; Xšaθra Vairya/Şahrēvar "Arzu Edilen Hakimiyet"; Spənta Ārmaiti/Spendārmad "Kutsal Bağlılık"; Haurvatāt/Hordād "Bütünlük"; ve Amərətāt/Amurdād "Ölümsüzlük".

9 "Tanrı heykeli, tapınak, sunak yapmak gibi şeyler bilmezler; hatta yapanlara deli derler, bu sınırim, onların tanrılara, Yunanlılar gibi insan biçimi yakıştırmış olmamalarından ileri gelir." Bkz. Herodotos, (2019, s. 1/131)

10 "...Sana soruyorum ey Ahura hakikaten söyle; ... Güneşi ve yıldızların yollarını (yörüngelerini) oluşturan kimdir? Kimin sayesinde ay parıldar ve sonra söner ... Hangi kişi dünyayı aşağıdan kaldırdı ve cenneti yukardan düşmekten engelledi ... ey Mazda, ... hangi sanatkar ışık dolu bedenleri ve karanlık mekanları/ fezalara yarattı? Hangi sanatkar uyku (ölüm) ve eylemi yarattı? Kimin sayesinde şafak, gün ortası ve akşam mevcuttur? Kimdir sorumlu kişiye (ibadet) görevini hatırlatan? ... bunlar (sorular) yoluyla ey Mazda, senin Spenta Mainyu vasıtasıyla her şeyin yaratıcısı olduğunu idrak ederek sana hizmet ediyorum." Yesna, (44:3-7); Ayrıca bkz. Alıcı, (2019, s. 43)

3. Düalizmin İyi Tanrısı

3.1. Zerdüşti Düalizmi

Çok net delillerimiz olmasa da Zerdüş'tün politeist bir inancı tek tanrıcılığa dönüştürme amacında olduğunu düşünebiliriz. Ancak Zerdüş't sonrası teolojide bazı değişiklikler olmuştur. İlk olarak Gatalar'da bahsedilmeyen kadim bazı tanrı veya tanrıların dine tekrar dahil olduğunu söyleyebiliriz. Bunlar ve Ameşa Spentalar melek benzeri ilahi varlıklara dönüşmüş ve bir nevi Ahura Mazda'nın hizmetkarı olmuşlardır. Ayrıca Ahura Mazda ile Spenta Mainyu arasındaki belli belirsiz ayrımın zamanla yok olduğunu ve Ahura Mazda'nın üstün tanrı mevkisinden inerek Angra Mainyu ile eşitlendiğini görmekteyiz. Böylece İranî teoloji iyilik kavramı ile kötülük kavramı arasındaki savaş üzerine bir kurgu ile devam etmeye başlamıştır. Ahura Mazda yani Ohrmazd/Hürmüz tüm iyi varlıkları ve iyi olguları yaratırken, Angra Mainyu yani Ehrimen kötü olan varlıkları ve kötülükleri yaratan tanrı konumundadır (Alıcı, 2012, s. 212; Manushchihri-i Goshnajaman, 1882, s. XIII). O da birebir karşıtıya uygun olarak kötü iblisleri kendine hizmetkar edinmiştir (Kartir, t.y.; Manushchihri-i Goshnajaman, 1882, s. 1.11; Sanjana, 1888, s. IV; Alıcı, 2012, ss. 205-220).

Zerdüş'tün Gatalar'ının (Yesna 30:2-8) monoteist bir teoloji sunmuş olabileceğine dair güçlü iddialar olsa da yine de onlar düalist materyalden arı görünmemektedirler. Bu durum onların muğlak doğasından kaynaklanır. Ancak Zerdüş't sonrası teolojinin kozmolojik bir düalizme yönelmesinde her ne kadar eski inançların etkisi büyükse de söz konusu muğlaklığın katkısını da göz ardı etmemek gerekir.

Gatalar'dan anlaşıldığı kadarıyla Zerdüş't Ahura Mazda'yı kadir-i mutlak bir tanrı olarak betimlemesine rağmen *İyilik* ve *Kötülük* güçleri arasındaki karşıtlığın dünyanın varoluşunda merkezi bir faktör olduğunu inkâr etmiyordu. İyilik, Ahura Mazda (Spenta Mainyu) ve diğer Ahuralar ile Kötülük ise doğrudan Daevalar ve liderleri Angra Mainyu ile ilişkilendiriliyordu. Çatışmalar iyi ve kötü güçler arasındaki mücadeleden kaynaklanmaktaydı. Bu mücadelenin Ahura Mazda ve diğer Ahuraların üstünlüğü ile sona ereceğine inanılmaktaydı. Ahura Mazda tarafından yaratılan dünyanın onun zaferiyle sona ermesi oldukça doğaldır (Kreyenbroek, 2012). Gatalar'da bu son savaşa dair açık göndermeler vardır. Örneğin; "ortak hiçbir yanı olmayan iki ordunun çatışacağı" bir zamandan söz edilir (Yesna, 44:15) ve Zerdüş't şöyle dua etmektedir: "Öyleyse, biz galip gelelim. Dünyayı fraşa yapacak olanlar." (Yesna, 30:9).

Kreyenbroek'e göre (2012) Zerdüş't öğretisinin Gatalar'daki önemli unsurları şunlardır:

(i) Ahura Mazdā dünyanın Yaratıcısıdır.

(ii) Dünyanın mevcut durumu yalnızca Ahura Mazda tarafından belirlenmez.

(iii) Kötülüğün güçleri de dünyada bir rol oynar ve bu nedenle bu dünya Mazda'nın olmasını istediği gibi değildir ve İyiliğin güçlerinin karşıt güçler olmadan hüküm süreceği bir duruma getirilmesi gerekir.

(iv) Bildiğimiz şekliyle dünyanın bir sonu olacağı; Nihai sonuç hakkında hiçbir şüphe olmamasına rağmen, “mükemmel dönem” (Av. frašō.kərəti) insanın Tanrı'nın emirlerini dinlemeye hazır olmasına bağlıdır.

(v) Dünyanın varoluş amacı ahlakidir. Amaç evreni Kötülükten kurtarmaktır.

(vi) Bu olaylarda insanın seçimi kilit rol oynar ve bireysel ruh, ölümden sonra kıyamete kadar cezalandırılacaktır.

Gatalar sonrası Avesta metinlerinde düalizm daha net bir şekilde ifade edilir. Bu mücadelenin zaman zaman antropomorfik bir formda olması Zerdüşt öncesi mitolojinin bir yansımasıdır.¹¹ Spenta Mainyu ile Angra Mainyu arasındaki eş karşıtlığa dayalı düalizm Gatalar dışındaki Avesta'da da görülmektedir. Avesta'nın bazı bölümlerinde (Yesna, 57:17) dünyanın yaratılmasında Spenta Mainyu'nun etkin olduğundan söz edilmektedir. Ancak Vendidad'da (1:1-19) Angra Mainyu'nun kötü yaratımlarının karşıt yaratıcısı olarak Spenta Mainyu değil Ahura Mazda vardır. Ahura Mazda'nın iyi varlıkları yaratmasına karşın Angra Mainyu kötü bir varlık, hastalık, bela veya ahlaksızlık yaratarak yanıt vermektedir. Ahura Mazda'nın pozisyonunun değişerek Spenta Mainyu ile tamamen birleşmesi en geç MÖ IV. yüzyılda gerçekleşmiş olmalıdır (Bkz. Diogenes Laertius, 1925, 1:2.6; Duchesne-Guillemin, 1984).

Zerdüşt'ün din adamı olmasının etkisiyle yeni bir din getirmekten ziyade eski dinin öğelerinden faydalanarak yeni bir dini düzen oluşturmuş olmasının daha mantıklı olduğunu ifade etmiştik. Alıcı'ya göre (2012, s. 27) Zerdüşt'ü önceki gelenekten ayıran ve reformist yapan etkenlerden biri, ilahi sınıflar arasında basit bir birlik düşüncesini ortaya atmasıdır. O, Ahura Mazda'nın her şeyin yaratıcısı olduğunu ve iyiyi temsil eden yegâne varlık olduğunu benimsemiştir. Onun karşısında kötülüğü temsil eden yegâne güç de Angra Mainyu'dur. Bunların daha önceki dini geleneğin izlerini taşıdığını ve Zerdüşt'ün reformist hareketinde bu eski öğretilerden faydalandığını söyleyebiliriz (Clark, 1998, ss. 6-10; L. Mills, 1900, ss. 40-50; Alıcı, 2012, ss. 27-28).

Zerdüşt çok tanrılı bir halkın arasında tek bir yüce tanrıya olan inancı vaaz etmiştir. Ama yine de kötülüğün varlığını özgür iradenin bir sonucu olarak açıklamak istemiş olmalıdır. İkiz Ruhlar anlatısı herkesin yapmaya çağrıldığı seçim için kurduğu bir modeldir. Açıkça ikiz oldukları söylendiği için her ikisinin de Ahura Mazda'nın oğulları olduğundan şüphe edilemez ve Gatalar'da (Yesna, 47:2-3) Ahura Mazda'nın onlardan

¹¹ “İyi Ruh ve Kötü olan bunun için birbirleriyle mücadele ettiler. ...birine oklarını en hızlı şekilde fırlattılar...” Yešt, (19:46) ve daha birçok yerde bu tarz anlatımlar bulunur. Bkz. Yesna, (19:15, 9:8); Yešt, (8:44; 10:97, 134; 13:12-13, 71,77-78, 15:12, 17:19, 19:29, 96); Vendidad, (19:6, 46-47).

birinin babası olduğu geçmektedir. Seçim yapmadan önce ikisi de kötü değildi. Bu nedenle, Angra Mainyu'nun Ahura Mazda'dan neşet etmesinde şok edici hiçbir şey yoktur ve Zerdüşt'ün bu durumu mecazen dile getirdiği şekildeki olası olmayan çözüme başvurmaya gerek yoktur. Ohrmazd ve Ehrimen'in kardeşliğinin daha sonra iğrenç bir sapkınlık olarak görülmesi farklı bir konudur; Ohrmazd zamanla Spenta Mainyu'nun yerini almıştı ve ortodoks görüşe göre ilkel seçimin belki de peygamberin en özgün anlayışının izi kalmamıştı (Duchesne-Guillemin, 1984).

3.2. Angra Mainyu/Ehrimen

Zerdüştî düalizminde kötü güçlerin temsilcisi ve yaratıcısı olan Angra Mainyu da zamanla Ahura Mazda'nın karşısında yer alarak bir nevi önem kazanmıştır. Gatalar'da Angra Mainyu adına bir kez rastlanır ("...Anghêuš Mainyū..." Yesna, 45:2). Onun dışında aynı anlamda kötü seçimi yapan ruh olarak "aka" tabiri kullanılır. Gatalar öncesinde de bilinmemesi Zerdüşt'ün orijinal bir anlayışı olduğunu düşündürmektedir. Gatalar'da Angra Mainyu, Spenta Mainyu'nun zıttıdır. Her iki ruh da özünde insan yaşamında ve dünyanın kaderinde hüküm sahibidir. Gatalar insanı bu iki güç arasında seçim yapması için özgür bırakmaktadır.¹² Bu seçim draması Ehrimen'in Spenta Mainyu'nun değil de Tanrı Ohrmazd'ın olumsuz karşılığı olarak aktarıldığı Pehlevi kitaplarındaki kozmogonilerde eksiktir. Pehlevi metinleri, her şeyin başında, iyi ve kötü arasında iki ruhun yaptığı seçime atıfta bulunmaz ve onları zıt ve uyumsuz doğaları olan iki doğrudan düşman olarak tasvir ederler.

Vendidad'da (1:1-20) ve Pehlevi metinlerde ("The Bundahish", 1880, s. 188) Ohrmazd gökleri ve yeri ve güzel ve iyi olan her şeyi yaratırken Ehrimen iblisleri ve kötü ve sapkın olan her şeyi yaratmış ve bunlar birbirlerinin tam karşılarında konumlanmışlardır. Ehrimen, nurlu, hoş kokulu ve tatlı sesli Ohrmazd'ın tam zıddıdır. Ahura Mazda iyi güçlerin başkanı iken Angra Mainyu tüm Daevaların başıdır ("daēvan aṃ daēvō": Vendidad, 19:1, 43-44). Ohrmazd ile Ehrimen arasında süregelen savaş, her insanın ruhunda ve tüm evrende devam etmektedir. Ancak Ohrmazd ile Ehrimen arasında her ne kadar zıtlık olsa da Ohrmazd üstün olan güçtür. Ohrmazd yaratılışıyla maddi ve manevi dünyada varken, Ehrimen maddi aleme (gētīg) hükmedemez. Dolayısıyla Ohrmazd'ın ve Ehrimen'in maddi yaratımları arasında hiçbir simetri bulunmaz (Madan, 1911a, ss. 98-100; Duchesne-Guillemin, 1984).

3.3. Zurvân

Sâsânî Dönemi'nde muhtemelen Hristiyanlık gibi kutsal metinlere dayalı başka dinlerin de etkisiyle Zerdüştî teolojisi üzerinde yeni düzenlemeler yapan bazı Zerdüştî akımlar ortaya çıktı. Bu akımların hedefi Ohrmazd ve Ehrimen'in iyi ve kötü yaratımlarına dayanan

¹² Örneğin bkz. "...ve bilgiler bu ikisi arasında doğruyu seçti, aptallar ise öyle yapmadı." Yesna, (30:3) ve devam eden maddeler.

Zerdüştfî düalizmiydi. Zurvânizm olarak bilinen bu inanış, Zurvân'ın bu iki egemen gücün üstünde yer alan bir tanrı olduğunu savunmaktaydı. Zurvân zaman demekti ve muhtemelen bu yeni din kadim dönemlerden beri devam eden bir külte dayanmaktaydı. Mitolojiye göre zaman tanrısı Zurvân bir oğul dünyaya getirmek için adak adadı. İçindeki şüphe yüzünden Ehrimen ve adağı sayesinde Ohrmazd dünyaya geldi (Kreyenbroek, 2012). Böylece Ohrmazd ve Ehrimen iki düşman kardeş oldular. Zurvân, doğan ikizlerden parlak ve hoş kokulu (Ohrmazd) ve karanlık ve pis kokulu (Ehrimen) arasında kâinatın egemenliğini taksim etmiştir. Buna göre Ehrimen dünyanın kralı olacak fakat Ohrmazd ise Cennetin hükümdarlığını alacaktır (Zaehner, 1955, ss. 419-429).

Muhtemelen Zurvân inancının kaynağında Pehlevi literatürdeki Angra Mainyu ve Spenta Mainyu karşıtlığını ifade eden Gata metninin manipülatif yorumu yer almaktaydı.¹³ Zurvân Avesta'da önemli konumda olmayan bir tanrı (Yesna 72:10; Yeşt 13:56) iken Sâsânî Dönemi'nde en üst mertebeye ilerlemiştir. Boyce'a göre (2011b) Zurvânizm'in yoğun bir şekilde kabul edilmesi V. yüzyılın sonlarına denk gelmiş olabilir. Ulaştığı bölgelerin teolojik unsurlarını kullanmaktan çekinmeyen Maniheizm'in İran'da "Işık Tanrısı" mevkisine Ohrmazd'ı değil de Zurvân'ı yerleştirmiş olması bu teolojinin Mani'nin zamanında da revaçta olduğuna bir delil olarak gösterilmektedir (Boyce, 1975b, ss. 101, 174-175, 194). Ayrıca bazı Maniheizt ilahiler de Zurvân hakkında imalarda bulunmaktadır.¹⁴ Bunların dışında da Sâsânî Devleti içinde ve dışındaki kaynaklar Zurvanizm'in önemli ölçüde yaygın olduğunu göstermektedir (Christensen, 1939, s. 118; Daryae, 2009, ss. 81-82; De Jong, 1997, s. 411; Akyar, 2023, ss. 77-78). Ayrıca Aziz Basil Papa Epifanius'a yazdığı mektubunda muhtemelen Zurvan'dan bahsetmektedir (Basil, 1886, s. 811 (Böl. 258.4)). Bazı dini metinlerde izleri bulunsa da ("Dinai Mainog-i Khirad", 1885, 8:8, 27:10) İslam sonrası bir nedenle Zurvanizm'in yok olduğunu veya maksatlı bir şekilde yok edildiğini görmekteyiz (Benveniste, 1377, s. 75; Christensen, 1939, s. 118).

Zurvânizm pagan görünümlü katı bir "tek Tanrıcılık" ortaya koymaktadır. Muhtemelen gitgide büyüyen Hristiyan tehdidine karşı Sâsânî teolojisine pragmatik bir savunma sunmaktaydı. Bu nedenle Zurvânizm'in bir anda parlamasını Roma etkisi üzerinden değerlendirmek bir haksızlık olmaz. Aynı zamanda kültün gelişiminde Babil ve Keldânî astrolojisinin önemli bir etkisi vardır (Boyce, 1957; Milani, 2013, s. 11; Akyar, 2023, ss. 157-160).

Zerdüştfî düalizmi "kötülük sorunu" gibi bazı teolojik problemlere çözümler vad ediyordu. Kötülüğün sebebini iyi tanrıyla eşit mertebedeki kötü tanrıya yüklemek önemli bir sorunun

¹³ *Denkard, (Book 9: Details of Nasks 1-3, 21 (The Original Gathic Texts), 1997, s. 9:30.4-5); "...iki ruh düşünce ve eylemlerde birbirine zıttır."* Yesna, (30:3); Bu maddenin yorumu için bkz. Madan, (1911b, 9:30.4-5).

¹⁴ "Ormazd ve Ehrimen'in kardeş olduğunu söylüyorlar; bu doktrin sonucunu olarak yok olacaklar" bkz. Özbay, (2017).

üstesinden gelmekteydi. Ancak Zerdüştilik bu durumda bile iyi tanrının daha üstün olduğunu ve nihai kazananın iyilik olacağını vurgulamaktaydı. Diğer taraftan önemli bir yeni teolojik sorun bu ikisinin kökeni hususunda ortaya çıkmaktaydı. Zurvânizm bu soruna bir nevi çözüm bulmuştur. Ancak burada her iki tanrının üzerinde yer alan Zurvân'ın da adak adamak, sunu yapmak ve şüphe duymak gibi insani özelliklere sahip olması onun üstünlüğünü gölgelerken diğer taraftan pagan unsurların Zerdüştiliğe etkisini ortaya koymaktadır.

Zurvanizm'in İnanî teolojideki önemli bir değişikliği de Zerdüş't sonrasında Ahura Mazda'yı, ebedi tanrılıktan ikincil bir yaratıcı-tanrı seviyesine düşürmüş olmasıdır. Diğer taraftan düalizmin dışına çıkarak çok tanrıcı bir üçlü panteon oluşturmuştur. Görünüşe bakılırsa Zurvân *deus-otiosus* pozisyonunda yaratıcı fakat işleyişe karışmayan tanrıydı ve iyiliğin bütün sorumluluğunu Ohrmazd'a yüklemişti.

Pehlevi metinlere göre Ohrmazd ile Ehrimen aralarında 9.000 yıllık bir antlaşma yapmıştır. Bundahış'n'e göre (1880, 1:20) antlaşmayı Ohrmazd önermiştir. Mênôgî Hîred (1885, 8:9) ise aksine anlaşma yapanın Ehrimen olduğunu iddia etmektedir ve en önemlisi bunun "Sonsuz Zaman" aracılığıyla gerçekleştiğini ilave etmektedir. Oysa Zâdspram metni (1880, 34:35) bu anlaşmayı Ehrimen'e önerenin Zurvân olduğunu daha açık bir şekilde ifade etmektedir. Bunu Ohrmazd'a da önerdiğine dair bir bilgi olmasa da Bundahış'n'de bazı imalar bulabiliriz.¹⁵ Zurvân gücünü oğulları Ohrmazd ve Ehrimen arasında paylaşmış ve bin yıllar gibi bir süre belirlemiştir (Duchesne-Guillemin, 1984). Bu belli belirsiz imalardan bir zamanlar Zurvân inancının önemli bir merhalede olduğu sonucuna ulaşabiliriz. Üstelik Pehlevi metinlerin Zurvân'a dair verileri yok edilmiş olmalıdır. Bir zamanların her şeye gücü yeten tanrısı Ohrmazd kendinden daha üstün bir tanrıya boyun eğerek kötü güçlerle anlaşma istemek durumunda kalmıştır.

Sonuç ve Değerlendirme

Zerdüş'ti teoloji MÖ XX. yüzyıldan miladi IX. yüzyıla kadar oldukça değişiklik göstermiştir. Teolojinin en başındaki Ahura Mazda da kendini bu değişimin içerisinde bulmuştur. Zerdüş't'ün ortaya çıktığı zaman dilimi muhtemelen Hint Aryanlarından ayrılan İnanlıların yeni bir coğrafyaya alışmaya çalıştığı dönemlere denk gelmekteydi. Bu durum coğrafi bir değişim olmanın yanı sıra kırsaldan kent yaşamına geçişi de kapsamaktadır. Zerdüş't'ün bu dönemde ortaya çıkarak toplumun ihtiyaçlarına uygun yeni bir din ve şeriat vaaz etmiş olduğunu söylemek elbette mümkündür. Tek tanrılı bir din olarak kabul edilebilecek bu yeni inanç sistemi insanları Ahura Mazda adında daha önce pek bilinmeyen bir kadir-i mutlak ilaha inanmaya davet ediyordu. Ancak Zerdüş't sonrasında dini otoriteyi elinde bulunduranlar teolojiye eski ilahi varlıkları da ekleyerek dini politeist ve düalist bir forma

¹⁵ "...Ehriman'ın yaratıkları, nihai maddi yaşamın gerçekleşeceği zamanda yok olsun..." Bkz. "The Bundahish", (1880, 1:12)

soktular. Bu değişiklikte muhtemelen eski inançların dirençli yapısının yanında dönemin sosyo-politik ve ekonomik katkısı ve Babil medeniyeti gibi diğer kültürlerle etkileşimin etkisi bulunmaktadır.

Sâsânî Dönemi'nde ise dinin siyasetle bir arada devam ettirilmesi çabası görülmektedir. Siyasi otorite ve din adamlarının birlikte gayreti düalist bir teoloji ortaya çıkarmışsa da üçlü bir pagan panteonu havası veren Zurvan, Ohurmazd ve Ehrimen'den oluşan bir teolojinin uzunca bir süre dine hâkim olduğuna dair kanıtlar bulunmaktadır. Bu durumu o dönemin Babil, Asur inanışları ve Hristiyanlık etkisi ile açıklamak mümkündür. Diğer taraftan Zervân'ın düalist dindeki açmazlar açısından pragmatik bir çözüm sunduğunu da söyleyebiliriz.

Pehlevi metinler Sâsânî Dönemleri'nde yazılmış ve İslam sonrasında yeniden düzenlenmiştir. Bu onların reddiyeci/savunmacı tavrının ve düzensiz doğalarının nedenidir. Zira Sâsânî Dönemi'nde yazılırken üst kimlik olan bir dinin ilahiyatını inananlara aktarmaktaydılar. Ancak İslam sonrasında hızlı bir şekilde kan kaybeden dini toparlamak için ilahiyat üzerinde keskin ve süratli değişiklikler gerekiyordu. Bu nedenle pagan panteonu tanrısı izlenimi veren Zervân teolojiden çıkarıldı fakat ona ait izleri halen takip edebilmekteyiz. Dahası Ohurmazd ve Ehrimen eşit ve kardeş güçler olarak kalırsa kozmolojik anlamda tutarsızlıklara neden olacağından Ohurmazd eşitlerin güçlü olanı ve her şeyi bilenine dönüştürüldü. Ehrimen ise tanrısallıktan İbrahimî dinlerdeki şeytan mertebesine indirilmek zorunda kaldı. Böylece Zerdüştilik belki de inananlarını kaybetmekten kurtulabilecekti. Ayrıca diğer taraftan zimmi statüsü kazanan Zerdüştiler ehli-kitap olarak İslam coğrafyasında nispeten rahatça varlıklarını sürdürebileceklerdi.

Kaynakça

- Agathias. (1975). *The Histories* (J. D. Frendo, Çev.). Walter de Gruyter.
- Akyar, N. (2023). *Eski İnan'da rahipler*. Kocabalçı Yayınevi.
- Alicı, M. (2012). *Kadim İnan'da din: Monoteizmden düalizme Mecûsî Tanrı anlayışı*. Ayışığı Kitapları.
- Alicı, M. (2019). İslam öncesi İnan'da dinî düşünce. İçinde H. Uygur & A. Rexhepi (Ed.), *İnan Düşünce Tarihi* (ss. 13-87). İram Yayınları.
- Altungök, A. (2015). *Eski İnan'da din ve toplum (MS. 226-652)*. Hikmetevi.
- Basil. (1886). The Letters. İçinde P. Schaff (Ed.), *Nicene and Post-Nicene Fathers* (C. 8, ss. 356-929). Christian Classics Ethereal Library.
- Benveniste, É. (1377). *Dîn-i İrânî: Ber Pâyei Metinhâyi Mu'teber-i Yûnânî* (B. Serkârâtî, Çev.). Neşr-i Katre.

- Boyce, M. (1957). Some reflections on Zurvanism. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 19(2), 304-316.
- Boyce, M. (1968). *The Letter of tansar*. Istituto Italiano per il Medio ed Estremo Oriente.
- Boyce, M. (1975a). *A History of Zoroastrianism I*. Brill.
- Boyce, M. (1975b). *A Reader in Manichaean Middle Persian And Parthian texts with notes*. Brill.
- Boyce, M. (1979). *Zoroastrians; Their Religious Beliefs and Practices*. Routledge & Kegan Paul.
- Boyce, M. (1982). *A History of Zoroastrianism II*. Brill.
- Boyce, M. (1990). *Textual sources for the study of Zoroastrianism*. The University of Chicago Press.
- Boyce, M. (2011a). Achaemenid religion. İçinde *Encyclopædia Iranica* (C. 1/4, ss. 426-429). Eisenbrauns Inc. <https://www.iranicaonline.org/articles/achaemenid-religion>
- Boyce, M. (2011b). Ahura Mazdâ. İçinde *Encyclopædia Iranica* (C. 1/7, ss. 684-687). Eisenbrauns Inc. <https://www.iranicaonline.org/articles/ahura-mazda>
- Briant, P. (2002). *From Cyrus to Alexander: A History of Persian Empire* (P. T. Daniels, Çev.). Eisenbrauns.
- Brosius, M. (2006). *The Persians: An Introduction*. Routledge.
- Christensen, A. (1367). *Iran dar Zamân-e Sasaniyân* (G. R. R. Yâsemî, Çev.). Emîr-i Kebîr.
- Christensen, A. (1939). Sasanid Persia. İçinde *The Cambridge Ancient History* (C. 7, ss. 109-137). Cambridge University Press.
- Clark, P. (1998). *Zoroastrianism: An introduction to an ancient faith*. Sussex Academic Press.
- Colpe, C. (1983). Development of religious thought. İçinde E. Yarshater (Ed.), *The Cambridge History of Iran: Seleucid Parthian* (C. 3, ss. 819-865). Cambridge University Press.
- Curtius Rufus, Q. (1946). *The History of the life and reign of Alexander the Great* (J. C. Rolfe, Çev.). Harvard Universty Press.
- Daryae, T. (2009). *Sasanian Persia the rise and fall of an empire*. I. B. Tauris & Co. Ltd.
- De Jong, A. (1997). *Traditions of the Magi: Zoroastrianism in Greek and Latin literature* (R. Van Den Borek, H. J. W. Drijvers, & H. S. Versnel, Ed.). Brill.

- De Jong, A. (2015). Religion and politics in Pre-Islamic Iran. İçinde M. Stausberg, Y. Sohrab, & D. Vevaina (Ed.), *The Wiley Blackwell Companion to Zoroastrianism* (ss. 85-101). John Wiley & Sons, Ltd.
- Denkard, *Book 9: Details of Nasks 1-3, 21 (The Original Gathic Texts)* (E. W. West, Çev.). (1997). <http://www.avesta.org/denkard/dk9.pdf>
- Dhalla, M. N. (1914). *Zoroastrian Theology From The Earliest Times to the Present Day*.
- Diogenes Laertius. (1925). *Lives of eminent philosophers* (R. D. Hicks, Çev.). William Heinemann.
- Doniger, W. (Ed.). (1981). *The Rig veda*. Penguin Books.
- Duchesne-Guillemin, J. (1984). Ahriman. İçinde *Encyclopædia Iranica: C. 1/6-7* (ss. 670-673). Eisenbrauns Inc. <https://www.iranicaonline.org/articles/ahriman>
- Eilers, W. (1974). Le texte cunéiforme du Cylindre de Cyrus. İçinde *Acta Iranica 2* (ss. 25-33). Brill.
- Gershevitch, I. (1964). Zoroaster's own contribution. *Journal of Near Eastern Studies*, 23(1), 12-38.
- Haugh, M. (1870). *Essay on the Pahlavi language*. The K. Hofbuchdruckerei zu Guttenberg.
- Haugh, M. (1878). *The Sacred language, Writings and Religion of the Parsis* (E. W. West, Ed.). Trübner & Co., Ludgate Hill.
- Herodotos. (2019). *Tarih* (M. Ökmen, Çev.). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Hintze, A. (2008). On the prophetic and priestly authority of Zarathustra. İçinde J. K. Choksy & J. Dubeansky (Ed.), *Gifts to a Magus: Indo-Iranian Studies Honoring Firoze Kotwal* (ss. 43-58). Peter Lang.
- Hintze, A. (2015). Zarathustra's Time and homeland: Linguistic perspectives. İçinde M. Stausberg, Y. Sohrab, D. Vevaina, & A. Tessmann (Ed.), *The Wiley Blackwell Companion to Zoroastrianism* (ss. 31-38). John Wiley & Sons, Ltd.
- Huart, C. (1927). *Ancient Persia and Iranian civilization*. Kegan Paul, Trench, Trubner & Co.
- Isidore of Charax. (1914). *Parthian stations by isidore of charax: An account of the overland trade route between the levant and India in The first century B.C.* (W. H. Schoff, Ed.). The Commercial Museum.
- Kartir. (t.y.). *Kartir inscription on the Kabah of Zartusht* (N. MacKenzie, Çev.). Geliş tarihi 15 Nisan 2023, gönderen <http://www.avesta.org/mp/kz.html>

- Kellens, J. (2015). The Gāthās, Said to Be of Zarathustra. İçinde M. Stausberg, Y. Sohrab, & D. Vevaina (Ed.), & P. Taylor (Çev.), *The Wiley Blackwell Companion to Zoroastrianism* (ss. 44-50). John Wiley & Sons, Ltd.
- Kreyenbroek, P. G. (2012). Iran ix. Religions in Iran (1) Pre-Islamic (1.1) Overview. İçinde *Encyclopædia Iranica* (C. 13/4, ss. 432-439). Eisenbrauns Inc. <https://www.iranicaonline.org/articles/iran-ix1-religions-in-iran-pre-islamic>
- Kuiper, F. B. J. (1976). Ahura Mazdā 'Lord wisdom'? *Indo-Iranian Journal*, 18(1-2), 25-42.
- Lecoq, P. (1997). *Les inscriptions de la Perse achéménide*. Gallimard.
- Madan, D. M. (Ed.). (1911a). *The Complete text of the Pahlavi Dinkard: C. I*. The Society for the Promotion of Researches into the Zoroastrian Religion.
- Madan, D. M. (Ed.). (1911b). *The Complete text of the Pahlavi Dinkard: C. II*. The Society for the Promotion of Researches into the Zoroastrian Religion.
- Manushchihri-i Goshnajaman. (1882). Dadestan-i Denig. İçinde E. W. West (Çev.), *Sacred Books of the East* (C. 18). Oxford University Press.
- Marcellinus, A. (1911). *The Roman history of Ammianus Marcellinus* (C. D. Yonge, Çev.). G. Bell and Sons.
- Masani, R. (1968). *Zoroastrianism religion of good life*. Macmillan and Co.
- Mehr, F. (1991). *The Zoroastrian tradition: An introduction to the ancient wisdom of Zarathushtra*. Element Press.
- Milani, M. (2013). *Sufism in the secret history of Persia*. Routledge.
- Mills, L. (1900). *The Gathas of Zarathushtra (Zoroaster) in metre and rhythm (Bombay 1892-1894)*. Brockhaus.
- Moulton, J. H. (1911). *Early religious poetry of Persia*. Cambridge University Press.
- Moulton, J. H. (1926). *Early Zoroastrianism*. The Hibbert Lectures.
- Nefîsî, S. (1387). *Târîh-i Temeddün-i Êrân-ı Sâsânî*. Şirket-i Mütâlaât ve Neşr-i Kitâb-ı Pârse.
- Özbay, B. (2017). *Huastuanift; Manihaist Uygurların Tövbe Duası*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Platon. (2010). *Alkibiades I-II* (F. Akderin, Çev.). Say Yayınları.
- Rawlinson, G. (1959). *The Seven great monarchies of the ancient eastern world* (C. 2). Jhon W. Lovell Company.
- Rezi, H. (2014). *Zerdüşť hayat zaman mekân* (E. Çardakçı, Çev.). Avesta Yayınları.

- Sanjana, P. B. (Ed.). (1888). *The Dinkard: C. V. The Duftur Ashkara*.
- Schmitt, R. (1991). *The Bisitun Inscriptions of Darius the Great: Old Persian Text. Corpus Inscriptionum Iranicarum*.
- Selections of Zadsparam. (1880). İçinde E. W. West (Çev.), *Sacred Books of the East 5* (ss. 153-188). Clarendon Press.
- Simonin, A. (t.y.). The Cyrus Cylinder. İçinde *Ancient History Encyclopedia*. Geliş tarihi 12 Aralık 2017, gönderen <https://www.ancient.eu/article/166/the-cyrus-cylinder/>
- Skjærvø, P. O. (2003). Zarathustra: First poet-sacrificer. İçinde H.-P. Schmidt & S. Adhami (Ed.), *Paitimāna: Essays in Iranian, Indo-European, and Indian Studies in Honor of Hanns-Peter Schmidt* (ss. 157-194). Mazda Publishers.
- Skjærvø, P. O. (2005). *Introduction to Zoroastrianism*. <http://www.people.fas.harvard.edu/~witzel/Zoroastrianism.Bibl.O>
- Skjærvø, P. O. (2007). The Videvdad: Its Ritual-Mythical Significance. İçinde V. S. Curtis & S. Stewart (Ed.), *The Idea of Iran: The Age of Parthians III* (ss. 105-141). I.B. Tauris.
- Skjærvø, P. O. (2011). *The Spirit of Zoroastrianism*. Yale University Press.
- Stronach, D. (1984). Notes on Religion in Iran in The Seventh and Sixth Centuries B.C. İçinde *Orientalia J. Duchesne-Guillemin Emerito Oblata* (C. 9, ss. 479-490). Brill.
- Tarlan, A. N. (1935). *Zerdüşt'ün Gatalar'ı*. Suhulet Matbaası.
- The Bundahish. (1880). İçinde E. W. West (Çev.), *Sacred Books of the East 5* (ss. 1-152). Clarendon Press.
- The Dinai Mainog-i Khirad. (1885). İçinde E. W. West (Çev.), *Sacred Books of the East 24* (ss. 1-114). Clarendon Press.
- The Gathas. (1887). İçinde L. H. Mills (Çev.), *The Sacred Books of the East 31* (ss. 1-194). Clarendon Press.
- Tolman, H. C. (1908). *The Behistan Inscription of King Darius*. Vanderbilt University.
- Xenophon. (1897). *The Cyropaedia of Xenophon* (C. W. Gleason, Çev.). American Book Company.
- Yıldırım, N. (2010). Eski İran'da dinler ve dinsel inanışlar-I. *Doğu Araştırmaları*, 1(5), 5-32.
- Yıldırım, N. (2012). *İran mitolojisi*. Pinhan Yayıncılık.
- Zaehner, R. C. (1955). *Zurvan: A Zoroastrian Dilemma*. Clarendon Press.
- Zaehner, R. C. (1961). *The Dawn and Twilight of Zoroastrianism*. Weidenfeld and Nicolson.

Between Monotheism, Dualism and Polytheism: The Evolution of Theology in Ancient Iran

Nevfel Akyar

Extended Abstract

It is believed that the Aryans arrived in Iran during the first half of the 20th century BC. The Vedas, one of the Hindu sacred texts, is the primary source from which we can gain insight into the ancient theology of the Aryans who settled in Iran. The Gatas hymns are considered the most significant in terms of ancient religious theology. Seventeen hymns, collectively known as the Gatas, are attributed to Zoroaster or his closest disciples. It likely represents a tribal-based nomadic rural life centered in Eastern Iran and Central Asia. In the Avesta texts, those who worship evil gods, which they call daeva, are categorized as daevayasna, while those who worship Ahura Mazdā, that is, believers, are categorized as Mazdayasna.

Among the foreign sources discussing Iranian religion, the texts of ancient Greek authors are noteworthy. However, Zarathustra is not included in these texts. For example, historians Herodotus and Xenophon do not mention Zoroaster at all in their books, which contain a great deal of information about Iranian beliefs. Some later classical scholars introduced Zarathustra as the son of Ahura Mazdā. In contrast, Muslim writers tend to view Zarathustra as a prophet unique to Abrahamic religions.

The religious beliefs of the Medes, the oldest known state of the Aryan people in Iran, remain largely unstudied. Nevertheless, the existence of certain remains allows us to hypothesize that they adopted a cult similar to Mazdeism, which would have entailed a belief in connection with Ahura Mazdā. It can be reasonably assumed that the Achaemenids, who subsequently dominated Iran, espoused a similar theological outlook. The extent to which the Persians accepted Zoroastrian theology is not known with certainty. Nevertheless, it is known that Persian kings acknowledged Ahura Mazdā as the supreme deity.

It can be posited that the inscriptions of the Achaemenid ruler Darīūš I provide compelling evidence of the efficacy of the Ahura Mazdā cult during this period. Nevertheless, the references to other deities in the Behistun inscriptions are somewhat ambiguous.

However, the names of other deities mentioned in conjunction with Ahura Mazdā are not provided in the inscriptions. This usage is analogous to the usage of "Ahura Mazdā and other Ahuras" in the Gatas. It is also notable that there is no reference to Zarathustra or other Zoroastrian figures in the royal inscriptions. Darīūš prays to Ahura Mazdā, the God of Zoroaster, yet it is important to note that Ahura Mazdā is also a prominent deity within the polytheistic ancient Iranian religion. Nevertheless, it is important to note that Zarathustra's monotheism and Darīūš's monotheism may not be identical. Furthermore, the fact that the Avesta was compiled much later and the periodic changes between linguistic repertoires should be taken into account. The claim that the term "other gods" refers to the Aməša Spentas is not particularly convincing. However, the repeated emphasis on Ahura Mazdā and arta/aša, as well as the conformity of the inscriptions with Zoroastrian ethics, indicate that they are fully compatible with Zoroastrian moral theology.

The appearance of Ahura Mazdā, Anāhitā, and Mithra in the Ardašīr II inscription following Darīūš indicates that they regained strength, although not to the same extent as Ahura Mazdā. It is evident that polytheism gained significant influence in Iran during the Seleucid and Arsacid periods. The opening of temples in the name of Mithra, Anāhitā, and other gods, along with the adoption of the name Mithradates by three Arsacid rulers in reference to Mithra, serve as significant indicators of this period. The Arsacid State's tolerant approach to religious diversity resulted in the emergence of numerous theological traditions within Iran. Nevertheless, the initiative of the Arsacid ruler Vologeses I to transcribe the Avesta indicates that the Arsacids also had robust connections with Iranian theology.

In contrast, the Sasanids were a religious state established from its inception by the priests of the Temple of Anāhitā. During this period, efforts were made to prevent the development of pluralistic religious theology. Hērbed Tansar's objective was to create a theocratic state regime. Consequently, Tansar and later clergy had to address the heterodoxy that had emerged in earlier periods. Nevertheless, the traditional polytheistic theology persisted.

Although Zoroastrian theology appears to be dualist or monotheistic at first glance, it includes divine beings such as Spənta Mainyu, Asha Vahishta, and Vohu Manah, as well as evil forces such as Angra Mainyu and Daevas. Additionally, it encompasses the supreme god Ahura Mazdā. The primary theological distinction between the Gatas and the Younger Avesta arises from the religious acceptance of the divine beings that Zoroaster had previously rejected. The hymns of the Yasht, a part of the Avesta, are the most evident examples of this phenomenon.

In the context of Orthodox theology, Ahura Mazdā is believed to have seven assistants. These are in opposition to the seven immortal divine beings of Angra Mainyu. Initially,

Ahura Mazda was at the pinnacle of the pantheon. However, it subsequently reached a level that was equal to Spenta Mainyu. This resulted in a distinction between the two that was no longer comprehensible. Consequently, the two were considered to be identical. This also demonstrates that Ahura Mazda descended to the same rank as Angra Mainyu. Therefore, Ahura Mazda and Angra Mainyu represented two well-known forces within a dualistic theological context.

Zoroaster is traditionally regarded as a "Prophet-Priest," which suggests that it is more logical to posit that he reformed religion rather than creating a new theology. Nevertheless, the role of Ahura Mazda in previous mythologies remains a topic of contention. The two words that comprise Ahura Mazda are frequently utilized in conjunction (occasionally as "Mazda Ahura") within the Gathas and the Avesta. The only deities in the Ahura (Asura in the Vedas) group of gods who used these two names together in ancient Iran were Mithra and Varuna. In the Gathas, Ahura Mazda exhibited the same characteristics as Vedic Varuna. In the Vedic texts, the twin Asuras Mitra and Varuna are frequently mentioned together. However, the Gathas, which are the Avestan text most closely aligned with the Vedas in terms of historical and etymological origin, make no mention of Mithra or Varuna, although they do offer praise for the Ahuras. Given the monotheistic structure of the Gathas, it is reasonable to conclude that only Ahura Mazda is omnipotent. It is important to note that Ahura Mazda did not merely adopt the characteristics of Varuna, namely wisdom; he also assumed those of Mithra.

An analysis of the Gathas reveals that Angra Mainyu is not the antithesis of Ahura Mazda, but rather the antithesis of Spenta Mainyu. Ahura Mazda is the deity who issues commands and preserves order above these two divine beings. Spenta Mainyu's function is to facilitate the process of creation. Rather than a divine entity, he can be conceptualized as the dynamic force that facilitates Ahura Mazda's capacity for creative action. Similarly, Angra Mainyu may be regarded as the fundamental principle that represents evil. In contrast to the younger portions of the Avesta, Ahura Mazda is the sole power and there is no evil divinity equal to him. Following the Gathas, it is evident that Ahura Mazda relocated and merged with Spenta Mainyu, situated in opposition to Angra Mainyu.

Although not as robust as the concept of monotheism, some Gatha hymns convey the impression that Ahura Mazda is the paramount deity of a polytheistic pantheon. This makes the assertion that Zoroaster introduced a monotheistic religion into the region challenging to substantiate. Furthermore, there are statements indicating that Ahura Mazda received assistance from other divine beings during the act of creation. Conversely, the notion that both good and evil beings contribute to the creation of the world also evokes a dualist theology. Nevertheless, the use of abstract concepts to express these divine beings suggests that they are not separate from Ahura Mazda, but rather may be his attributes.

The Gatas represent Ahura Mazdā and other divine beings in an abstract manner, rather than in a concrete form. The language of the Gatas does not define an anthropomorphic quality; rather, it reveals an omnipotent power. This conclusion is corroborated by Greek writers who provide information about the Persians. The absence of any representation of Ahura Mazdā in the early Persian Period is indicated by the empty chariot drawn by white horses which accompanied the Persian army during the Period of Xerxes I. The utilization of images symbolizing Ahura Mazdā is believed to have commenced in the western satrapies during the late 5th century BC.

Although there is no concrete evidence to support this assertion, it can be reasonably assumed that Zarathustra sought to transform a polytheistic belief system into monotheism. Nevertheless, there were some modifications to the theological framework subsequent to Zarathustra's teachings. Consequently, Iranian theology commenced with the perpetuation of a narrative concerning the conflict between the concepts of good and evil. The conflicts were the result of the ongoing struggle between the forces of good and evil. It was believed that this conflict would end with the triumph of Ahura Mazdā and the other Ahuras. It is reasonable to posit that the world created by Ahura Mazdā will conclude with his triumph. Additionally, the dualism based on the co-opposition between Spenta Mainyu and Angra Mainyu is evident in the Avesta, apart from the Gatas. In response to Ahura Mazdā's creation of benevolent beings, Angra Mainyu generates an opposing force in the form of malevolent entities, maladies, adversity, and immorality. The shift in Ahura Mazdā's status and its complete integration with Spenta Mainyu is estimated to have occurred no later than the 4th century BC.